

1 Interieur naar het westen.

Regnerus Steensma

De preekstoel

2 De preekstoel.

CENTRAAL IN DE KERKRUIMTE STAAT DE MONUMENTALE PREEKSTOEL UIT 1713, ALS VERBINDEND ELEMENT TUSSEN ORGEL EN HERENBANK. HIJ IS DOOR JAN DE RIJK UITBUNDIG VOORZIEN VAN SNIJWERK, MET EEN GROTE DIVERSITEIT AAN VOORSTELLINGEN. OOK HET DOOPHEK BLEEF BEWAARD.

Evangelisten en deugden

Vier van de zes panelen van de kuip hebben als centrale afbeelding de voorstelling van een evangelist met zijn attriboot. Dit zijn van links naar rechts: Mattheus met de engel, Marcus met de leeuw, Lucas met de os en Johannes met de adelaar. De eerste drie zijn mannen met een baard, de laatste is, volgens de traditie, een jongeman zonder baard. Alle vier dragen ze een boek, dat bij Mattheus en Marcus geopend is en bij Lucas en Johannes gesloten. Bij Mattheus en Johannes is het paneel boven de evangelist gevuld met respectievelijk een engel en een adelaar, bij de andere twee met vruchten tussen twee gevleugelde vrouwelijke halffiguren. De zwikken zijn gevuld met bazuinblazende engeltjes.

Op de hoeken staan vrouwenfiguren met een attriboot die deugden voorstellen. Dit betreft van links naar rechts: het Geloof met een boek en een kruis, de Hoop met een

3 Links de Gerechtigheid, midden paneel met Lukas en rechts de Voorzichtigheid.

anker, de Liefde met twee kinderen de Gerechtigheid met zwaard en weegschaal, de Voorzichtigheid met een spiegel en een slang en de Standvastigheid met een zuil. De Hoop had ook een duif, maar daarvan bleef alleen een pootje bewaard.

Ook op de smalle panelen van de plint is onder vier panelen een voorstelling aangebracht. Het betreft hier van links naar rechts: een vrouw met vruchten in beide handen, een citer spelende grijsaard, een vrouw met een zwaard op haar borst gericht en een vrouw die in een boek leest. Waarschijnlijk betreft het hier alleen ornamenten zonder inhoudelijke betekenis.

Vanitasvoortelling

Het middenpaneel heeft een voorstelling van de vergankelijkheid als thema. Op een schedel zit een engeltje met een wereldbol of rijksappel in de rechterhand en een viool in de linker. De schedel is omgeven met een lauwerkrans, symbool van de overwinning op de dood door Christus. In het verlengde daarvan staat het symbool van het nieuwe leven in de vorm van twee korenaren tegen de achtergrond van twee botten. Tussen de korenaren en de viool is een kroon afgebeeld. Volgens Van der Ploeg is dit de Habsburgse keizerskroon die wegzakt en als zodanig symboliseert dat ook aan alle aardse koninkrijken een eind komt.¹ Daaronder duidt een gesloten boek er op dat het levensboek is gesloten. Onder de schedel zien we links een zandloper,

- 1 K. van der Ploeg, 'Tussen pronkzucht en deugdzaamheid. Preekstoelen', in: J. Kroesen en R. Steensma (red.), *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800*, Groningen/Assen 2008, p. 103-113, hier p. 113.
- 2 H. de Olde, 'De kerk van Uithuizen' in: P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen 2004, p. 11-29, hier p. 19.

4 Decoratie van onderrand: vrouw met vruchten.

het bekende symbool van de vergankelijkheid als het heen-vlieden van de tijd. Met de dood is ook de muziek van het leven teneinde waarop de twee fluiten links en de viool rechts duiden: de bloei van het leven (bloemen) duurt slechts zolang er geblazen en gestreken wordt. De viool bevindt zich boven een open boek, ofwel het levensboek dat nog niet gesloten is.

De vanitasvoorstelling op het voorpaneel van een preekstoel is een typisch Groninger traditie; buiten Groninger komt hij zelden voor. De voorstelling in Uithuizen heeft een diversiteit aan symboliek, maar er ontbreken ook nog enkele, zoals de zeis en het bellenblazen.

De overige ornamentiek

Naast de voorstellingen op de kuip is de preekstoel ook boven en onder voorzien van snijwerk. Op het klankbord staan op de hoeken mansfiguren met een palmtak. Daartussen liggen op gebogen lijnen jongemannen in een rustende houding. Centraal staat aan de voorzijde het gekroonde wapen Alberda. Na de uitbreiding van de kerk in de jaren 1793 en 1794 is een tweede groter klankbord aangebracht onder het eerste.² Dit is ten koste gegaan van de goede verhouding tussen de kuip en het klankbord en doet daardoor afbreuk aan het geheel. De reden voor vergroting was verstaanbaarheid voor meer mensen.

5 Vanitasvoorstelling op voorpaneel.

SOGK

* 007110 *

Het verbindingsstuk tussen het klankbord en de kuip bestaat uit drie panelen die om een muurverzwaring gewoven zijn. Het middelste heeft een hartvorm met een knop voor de baret van de dominee. Het wordt aan beide zijden vastgehouden door een leeuw die de kop naar achteren heeft gewend. De leeuwen staan zo voor de beide zijpanelen.

De beëindiging onder de kuip, de lampet, loopt uit op een knop en is op de hoeken voorzien van gewelgelden naakte bovenlichamen van vrouwen, een typerend aspect van het werk van Jan de Rijk.

De leuning van de trap is rijk voorzien van snijwerk met ranken en bladeren. Deze decoratie stamt waarschijnlijk uit 1794 toen de preekstoel bij de uitbreiding van de kerk van een nieuwe trap werd voorzien.³

Het doophek stamt uit dezelfde tijd als de preekstoel en heeft ook snijwerk van Jan de Rijk. Dit bestaat uit open lofwerk met acanthusbladeren. Naderhand is het hek ten dele verzaagd en zijn sommige panelen ingekort, waarschijnlijk in 1794.⁴

Een hoogtepunt in het oeuvre van Jan de Rijk

Tien jaar na de bouw van de grote Alberda-herenbank kwam deze preekstoel tot stand, dit op voorstel van Unico Allart Alberda van Menkema. Hij kwam in de plaats van een kansel uit 1632, gemaakt door Jacob Crul of Crul.⁵ De maker van het geheel is Anthonie Verburgh, de schoonzoon van Allert Meijer. Meijer was stadsbouwmeester in Groningen en werkte veel samen met Jan de Rijk. De Olde acht het waarschijnlijk dat de preekstoel in Uithuizen niet door hem is ontworpen zoals dat wel het geval is bij de preekstoelen in Uithuizermeeden (1708), Midwolve (1711) en andere plaatsen.⁶ Meijer had in de jaren 1710 de handen vol aan de herbouw van de ingestorte toren van de Der Aa-kerk in Groningen.

Jan de Rijk, die in 1661 in Enkhuizen werd geboren en voor of in 1738 in Groningen overleed, geldt als de belangrijkste beeldsnijder die omstreeks 1700 in Groningen werkzaam is geweest. Zijn werk is uitvoerig beschreven door Freerik J. Veldman.⁷ De Rijk zorgde voor het snijwerk aan de preekstoelen in Wildervank (ca. 1694), Groningen-Lutherse kerk (1696), Niekerk (1705), Uithuizermeeden (1708), Midwolve (1711), Norden (1711), Uithuizen (1713), Visvijet (1714), Nieuwolda (1718), Noordhorn (1718) en Ezinge (1721).

Als we de preekstoel in Uithuizen met de andere vergelijkbare kan die in het Oostfriesse Norden buiten beschouwing

blijven, daar hij in opzet en decoratie sterk afwijkt van de Groninger kansels. Zo heeft hij onder andere de beelden van de twaalf apostelen. Bij de tien Groninger preekstoelen zijn duidelijk twee groepen te onderscheiden. Drie hebben op de hoeken van de kuip vrijstaande beelden van de deugden: Uithuizermeeden, Midwolve en Uithuizen. Bij de zeven andere ontbreken deze: Wildervank, Groningen-Lutherse kerk, Niekerk, Visvijet, Nieuwolda, Noordhorn en Ezinge. Ook bij andere onderdelen zijn de meeste van deze zeven eenvoudiger uitgevoerd. Zo hebben ze geen decoratie op het klankbord, is op Nieuwolda na de vanitasvoorstelling veel eenvoudiger van opzet en ontbreken in Groningen, Visvijet en Noordhorn ook de evangelisten op de panelen.

De drie preekstoelen die het rijkst zijn uitgevoerd zijn dus die in Uithuizermeeden (1708), Midwolve (1711) en Uithuizen (1713). Men kan niet zeggen dat er in het werk van De Rijk in de loop der tijd een lijn is naar steeds meer snijwerk want ze staan in het midden van zijn werkperiode. Als we de drie onderling vergelijkbare valt Uithuizermeeden iets uit de toon. Deze heeft geen versiering op het klankbord en mist de kenmerkende vanitasvoorstelling op het voorpaneel, waar een vrouw met Hoorn des Overvloeds prijkt.

Topstukken in het preekstoeloeuvre van Jan de Rijk zijn de exemplaren in Midwolve en Uithuizen en die onlopen elkaar weinig. Er is verschil in de versiering van het klankbord dat in Midwolve bestaat uit open lofwerk met wapens en zo een harmonisch geheel vormt. Het ruggeschoot bestaat hier uit een groot familiewapen. Anderzijds zijn de evangelisten hier kleine figuren tussen rankwerk en putti en zijn er geen voorstellingen op de plint aangebracht. Ook ontbreekt hier op de vanitasvoorstelling de wegzakkende Habsburgse keizerskroon, die op geen enkele andere vanitasvoorstelling van De Rijk voorkomt. Veldman is van mening dat in Uithuizen het beeldhouwwerk zozeer de overhand heeft dat de architectonische structuur van de preekstoel enigszins is overwoekerd een opmerking die hij bij Midwolve niet maakt.⁸ Een storend element in Uithuizen is het tweede klankbord terwij Midwolve een doophek moet ontberen. Waarschijnlijk zal een analyse van de details van het snijwerk op meer verschillen kunnen wijzen. Het blijven echter verschillen op onderdelen van twee meesterwerken van de grote Groninger beeldsnijder Jan de Rijk.

Foto's Regnerus Steensma

Dr. Regnerus Steensma (r.steensma@kpnplanet.nl) maakt studie van historische kerken.

3 De Olde, 'De kerk van Uithuizen', p. 21.

4 De Olde, 'De kerk van Uithuizen', p. 21.

5 De Olde, 'De kerk van Uithuizen', p. 19.

6 De Olde, 'De kerk van Uithuizen', p. 19.

7 F.J. Veldman, 'Allert Meijer en Jan de Rijk. Het kerkelijk oeuvre van een kistemaker en een beeldsnijder rond 1700'in: *Publicatiedraad Stichting Oud Groninger Kerken* 25 (1981), p.81-110. F.J. Veldman, 'Van "Kock vaer" tot beeldsnijder. Leven en werk van Jan de Rijk, beeldhouwer', *Groninger Kerken* 12 (1995), p. 5-18 en 55-66

8 Veldman, 'Van "Kock vaer" tot beeldsnijder. Leven en werk van Jan de Rijk, beeldhouwer', p. 63.